

Amerindinis perspektyvizmas ir pirmojo asmens perspektyvos įveika

Ignas Šatkauskas

Vilniaus universiteto
Filosofijos instituto
Kontinentinės filosofijos ir religijos studijų katedra
E. paštas ignas.satkauskas@fsf.vu.lt
ORCID ID <http://orcid.org/0000-0002-2147-7989>

Santrauka. Straipsnyje svarstoma polemė, kad Viveiros de Castro amerindinis perspektyvizmas pasižymi pirmojo asmens perspektyvos įveika. Pirmojo asmens perspektyvos vietoje figūruoja multinatūralistinė kosmologinė deiktika. Tai supriešina pastarąją poziciją su transcendentaline perspektyva, tačiau multinatūralizmo tezė amerindinį perspektyvizmą suartina su ekofenomenologija: multinatūralizmo – tikrovių daugio tezė yra *indigenous* perspektyvos interpretacija, kurią iš dalies apibrėžia ir *jų* požiūris į Vakarų. Tai reiškia, kad amerindinį perspektyvizmą galima interpretuoti kaip pasipriešinimą natūralizmui. Būtent taip fenomenologijos kilmė suvokiama ekofenomenologijoje. Ontologinis posūkis antropologijoje interpretuojamas kaip labiausiai koordinuotas mėginimas išpildyti antropologinę Husserlio transcendentalinės redukcijos metodo versiją, kuri redukuoja skirtį tarp pirmojo ir trečiojo asmens perspektyvų tam, kad atvertų čiabuvių kosmologinę deiktiką. Oponentai fenomenologiją priešina ontologiniam posūkiui.

Pagrindiniai žodžiai: pirmojo asmens perspektyva, amerindinis perspektyvizmas, ontologinis posūkis, fenomenologinė antropologija

Amerindian Perspectivism and the Overcoming of the First-Person Perspective

Abstract. The paper considers a polemic thesis that Viveiros de Castro's Amerindian perspectivism is characterized by the overcoming of the first-person perspective. Multi-natural cosmological deictic figures instead of the first-person perspective. This opposes the latter to the perspective of transcendental philosophy. The thesis of multiple worlds is an interpretation of the indigenous perspective which is determined, among other themes, by its point of view toward the West. It implies that Amerindian perspectivism should be understood as resistance to naturalism, akin to phenomenology's origin as it is conceived in eco-phenomenology. The ontological turn of anthropology is the most concerted attempt to formulate an anthropological version of Husserl's reduction that reduces the division of first and third-person perspectives to reveal the indigenous cosmological deictics. The opponents of the ontological turn oppose it to phenomenology.

Keywords: first-person perspective, Amerindian perspectivism, ontological turn, phenomenological anthropology

Padėka. Straipsnyje pateikiamas tyrimas, atliktas podoktorantūros stažuocių projekte „Perspektyvos problema fenomenologijoje ir amerindiniame perspektyvizme“. Projektas finansuotas iš Europos socialinio fondo lėšų (projekto Nr. 09.3.3-LMT-K-712-19-0065) pagal dotacijos sutartį su Lietuvos mokslo taryba.

Received: 14/06/2022. Accepted: 06/09/2022

Copyright © Ignas Šatkauskas, 2022. Published by Vilnius University Press.

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (CC BY), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Amerindinis perspektyvizmas ir filosofinė modernybės sąvoka

Dabartinėje antropologijoje plėtojasi diskursas, kuris vadinamas „ontologiniu posūkiu“ (Henare, Holbraad, Wastell 2007). Viena centrinių jo figūrų – Eduardo Viveiros de Castro formuluoja amerindinio perspektyvizmo poziciją. Anot kolegos ir oponento Philippe'o Descola (2013: 75), perspektyvizmas yra subtipas – kategorija, subordinuota platesnės animizmo kosmologijos. Viveiros de Castro (1998; 2014) perspektyvizmą mąsto radikaliau, kaip disjunktyvią, griaunančią conceptualinę galią. Bruno Latouras (2009: 1–2) pabrėžia, kad amerindinis perspektyvizmas kanibalizuoja modernią perspektyvą ir verčia apleisti Kanto idealų sistemą. Viveiros de Castro kritikuojamas, kad pernelyg simetriškai interpretuoja amerindinę ontologiją kaip modernios ontologijos inversiją (Vigh, Sausdal 2014; Shepard 2018). Problemiški pasirodo ne tik santykis tarp modernią ontologiją atstovaujančio antropologo ir animistine kosmologija gyvenančio čiabuvio, bet pati moderni perspektyva – modernybės ir Vakarų sąvokų vartojimas, tarsi jos reprezentuotų vienodas perspektyvas. Straipsnyje keliamas klausimas, ar ir kaip įmanoma pagrįsti poleminę tezę, kad amerindinis perspektyvizmas pasižymi pirmojo asmens perspektyvos įveika.

Amerindinio perspektyvizmo projektas mėgina pristatyti ir filosofiskai reflektuoti Pietų Amerikos vietinių (*indigenous*) tautų požiūrį, vis dėlto šis siekiamas požiūris numato ir perspektyvą į modernybę. Kitaip tariant, antropologija užsiima modernybės kontranalize iš *indigenous* perspektyvos. Pavyzdžiui, žymaus čiabuvių teisių aktyvisto Ailtono Krenakio (2020: 1kl.) žodžiais:

Mano karta reagavo spontaniškai konfrontuodama idėjai, kad mes, vietinės tautos, išnykome ir kad kolonialistinė idėja laimėjo. Tai dar viena įdomi baltųjų žmonių mitologija: užmegzti santykius su atokių regionų gyventojais, tarsi tas Kitas yra apskritai tai, kas yra atoku. Tai, kas yra atokiai, visada yra Kitas. Šis proto aptemimas toliau pateisina invazijas, užkariavimus ir mąstymo būdo dominavimą prieš kitas epistemologijas ir kosmogonijas.

Ši krenakių tautos atstovo įžvalga daroma iš jų perspektyvos, kurioje implicitiškai glūdi modernybės kontrantropologija, o minimas „proto aptemimas“ ir modernaus mąstymo būdo dominavimas prieš kitas kosmologijas yra ne tik antropologijos, bet ir filosofijos reikalas. Kokios modernybės prielaidos lemia tai, kad ji išvirsta į episteminių kolonializmą? Prielaidos apie gamtą ir kultūrą, jų atskirtį. Kita vertus, pačiuose Vakaruose esama pasipriešinimo šioms tendencijoms tradicijų. Ekofenomenologijos požiūriu, „fenomenologija gimė iš pasipriešinimo natūralizmo grėsmei“ (Wood 2003: 211).

Filosofijos ir antropologijos dialogas yra sudėtinga ir daugialypė skirtingų prieigų bei perspektyvų konfigūracija, kurią komplikuoja tai, kad viena disciplina negali išsiversti be kitos, kai abiem reikia artikuliuoti vienokią ar kitokią modernybės sampratą. O tai lemia padėtį, kurią tiksliai apibūdina antropologas Timas Ingoldas (2000: 6):

Turėčiau įterpti žymą apie tai, kaip vartoju „Vakarų“ ir „modernumo“ sąvokas. Šios sąvokos antropologams išlieka nesibaigiančiu bėdų šaltiniu, ir aš ne išimtis. <...> Prieštaravimai šioms sąvokoms yra gerai žinomi: daugelyje antropologinių studijų jie veikia kaip implicitiš-

ki kontrastai, kuriems priešpriešinamas „čiabuvių požiūrio taškas“; kad didžioji filosofinės amunicijos Vakarų ar modernios minties kritikai ateina tiesiai iš pačios Vakarų tradicijos (tad randame tokias figūras kaip jaunas Karlas Marxas, Martinas Heideggeris ir Maurice’as Merleau-Ponty įtrauktas į užmojų parodyti, kaip Šiaurės Amerikos indėnų, Naujosios Gvinėjos aukštaičių ar Australijos aborigenų supratimas skiriasi nuo „euroamerikiečių“); kad kai gerai susipažįstame su žmonėmis – net jei tai nominaliai Vakarų šalių gyventojai, – nei vienas iš jų nepasirodo pilnakraujis vakarietis ar nepasižymi ypač modernia gyvenimo prieiga; ir kad Vakarų minties tradicija, įdėmiau žvelgiant, yra turtinga savo įvairove, daugiabalsė, istoriškai kintanti ir kupina prieštarų kaip bet kuri kita.

Kai antropologams tenka tiriama čiabuvių pasaulėvaizdį lyginti su kažkuo, kas numanomai yra geriau pažįstama, tuo „kažkuo“ paprastai tampa moderni Vakarų perspektyva, kad ir kiek išlygų ar patikslinimų daroma vartojant šias sąvokas. Antropologija kreipiasi į filosofiją, pavyzdžiui, į fenomenologijos tradiciją, ieškodama tiek modernybės sąvokos reikšmės vienovės, tiek ir jos kritikos įrankių. Nuo ko, galų gale, priklauso antropologo pasirinkta filosofinė perspektyva? Tarkime, Ingoldas renkasi fenomenologiją, o Viveiros de Castro įkvėpia Deleuze’o mąstymas, plėtojantis kritiką radikaliau nei Kantas (Deleuze 1983: 1). Tai iš dalies asmeninis apsisprendimas, o iš dalies, kaip teigia Viveiros de Castro (2014a: 93):

Ar tai susiveda į teiginį, kad indėnai yra deleuziški, kaip vieną kartą aš pokštaudamas skelbiau? Taip ir ne. *Taip*, nes, pirmiausia, Deleuze’as ir Guattari neskamba tuščiai, kuomet juos paliečia čiabuvių idėjos, antra, mąstytojų linija, kuriai teikia pirmenybę Deleuze’as, kiek ji steigiasi kaip nedidelė atšaka Vakarų tradicijoje, leidžia atverti sąlyčio taškų seriją su šios tradicijos išore. Bet šioje analizėje, *ne*, indėnai nėra deleuziški, nes jie taip pat gali būti kantiški, nyčiški, bergsoniški ar vitgenšteiniški ir merlo-pontiški, marksistiški, froidiški ir, labiausiai iš visų, levi-strosiški... Man rodos, aš esu girdėjęs juos apibrėžiant kaip habermasiškus ir nuo tada bet kas yra įmanoma.

Kad ir daug filosofinių modelių įmanoma pritaikyti autochtonų ontologijoms analizuoti, kai kurie iš jų rezonuoja geriau nei kiti. Nietzsche–Deleuze’o tradicija, kaip matyti citatoje, pasiūlo antropologijai atvirų sąlyčio taškų su Vakarų tradicijos išore. Be abejo, tą patį galima būtų pasakyti ir apie fenomenologiją. Fenomenologijoje nuo pat pradžių vyksta sąlyčio taškų su tradicijos išore formavimasis. Šiomis dienomis, pavyzdžiui, Algis Mickūnas (2012) gretina fenomenologiją ir budizmą. Mortenas Axelis Pedersenas (2020) interpretuoja ontologinį posūkį kaip labiausiai koordinuotą Husserlio fenomenologijos principų išpildymą antropologijoje. Husserlio plėtotas suskliaudimo metodas kaip tik ir leidžia atverti taškus su tradicijos išore, nes tai praktikuojama kaip išankstinių natūraliosios nuostatos, modernybės ar natūralistinių prielaidų *epoché*. Pasak Pederseno, Jasono Throopo ir Hrvoje Čargonja (Pedersen 2020: 2; Throop 2018: 205; Čargonja 2013: 34), antropologai geriausiai žino, ką reiškia užsiimti suskliaudimu praktikoje, nes nuolat dirba *kito* terpėje, kur reikia suspenduoti Vakaruose įprastas nuostatas. Ontologinis posūkis „gali būti suprantamas kaip pačios antropologijos „natūraliosios nuostatos“ tyrimas ir kritika“

(Pedersen 2020: 5). Netiesiogiai tai patvirtina ir Viveiros de Castro (2014b: 7): „cituojant straipsnį <...> apie ontologinio posūkio politiką, kuri rašiau kartu su Martinu Holbraadu ir Mortenu Pedersenu: „Ontologijos antropologija yra antropologija *kaip* ontologija; ne ontologijų palyginimas, bet lyginimas *kaip* ontologija.“ Natūralioji antropologijos nuostata būtų ontologijų palyginimas, Viveiros de Castro suvokia užduotį plėtoti antropologiją kaip ontologiją. Čia įdomiai susipina suskliaudimo ir atvėrimo aspektai: modernybės nuostatos yra atveriamos iš jų saugios dominuojančios pozicijos *indigenous* kritikai, o antropologo asmeninės ir kultūrinės nuostatos suskliaudžiamos. Suskliaudžiamas ir tradicinis antropologinis lyginamasis aprašymas, būtent per modernybės perspektyvos atvėrimą kontranalizei ir tuo paverčiant šią naujos pakopos lyginamąją studiją ontologiniu tyrimu.

Vis dėlto Ingoldas (2000: 6) pateikia argumentą, kodėl antropologija ir filosofija išlieka modernybės horizonte:

Tiems iš mūsų, kurie save vadina akademikais ir intelektualais, vis dėlto yra gera priežastis, kodėl negalime ištrūkti iš „Vakarų“ ar išvengti modernybės nerimo. Taip yra todėl, kad mūsų mąstymo ir rašymo veikla yra paremta absoliučiu pasitikėjimu disciplinuoto, racionalaus tyrimo verte. Ir nepaisant to, kaip labai prieštarautume dichotomijoms, kurias pastarasis iškelia tarp žmonijos ir gamtos, intelekto ir instinkto, mentalaus ir materialaus ir taip toliau, kritinio disputavimo šiais klausimais menas ir yra būtent tai, kuo gyvuoja „Vakarai“.

Vakarų ir modernybės sąvokų vartojimas antropologijoje pateisinamas nurodant į šių konceptualinių modelių bendrą *kilmę* racionalaus samprotavimo (propozicinės logikos) tradicijoje, kuriai priklauso patys antropologai ir kurioje figūruoja filosofinė sąvokos koncepcija, paremta vienokia ar kitokia abstrakcijos teorija. Ši trajektorija taip pat panaudojama Viveiros de Castro pozicijos ir ontologinio posūkio kritikai, nes esą nekompetentingai vartoja tokias miglotas bendrybes kaip „euroamerikiečiai“ (Vigh, Sausdal 2014: 66). Šiems kritikams atsakytina, kad kalbama apie modernią, Vakarų perspektyvą, kurios kaip tradicijos vienovę laiduoja Ingoldo įvardytas menas. Giluminę šios tradicijos ir jos kilmės bei horizonto studiją plėtoja Husserlio fenomenologija.

Husserlio *Loginiai tyrinėjimai* ieško logikos kaip mokslų pagrindų ir vienu iš jų artikuluojama fenomenologinė abstrakcijos teorija. Anot Husserlio, pereinant nuo atskirybės prie bendrybės, artikuluojant sąvoką kaip terminą, apibrėžiantį specifinę stebinių vienetų įvairovę, vyksta dėmesio judesys. Jis aprašomas individualizacijos ir generalizacijos perspektyvų dinamika. Sąvoka kaip atskira generalizuojančio dėmesio tema žymi šiuos bendrumus, tačiau pati steigama kaip reikšmės vienetas, kuris bet kada gali tapti refleksyvaus dėmesio objektu, vadinamu *species*. Husserlio teorija formuluojama kaip atsakas Johno Stuardo Millio (1979: 283) abstrakcijos sampratai, pasak kurios, abstrakcija yra dėmesio pasiekimas, o dėmesys, kaip žinome, gali būti empiriškai tiriamas. Husserlis (1901: 150–153) atsako, kad Millis dvejopai supranta abstrakcijos sąvoką ir painioja *išskyrimo* ir *apibendrinimo* reikšmes. Pasak Husserlio (*ibid.*: 154–155), empiristinė teorija išleidžia iš akių savo objektą, nes jos užduotis buvo paaiškinti universalių sąvokų įsisąmoninimą, bet šiame išaiškinime iš akių buvo išleistas pats reikšmių universalumo įsisąmoninimas. Lemiamas argumentas šioje

diskusijoje yra Husserlio parodymas, kad dėmesys taip pat yra abstrakti sąvoka, tad keblu ja aiškinti abstrakcijos teoriją, kol stinga konstitutyvios fenomenologinės dėmesio analizės. Tad tikrai galima tvirtinti, kaip teigia Woodas, kad fenomenologija gimsta iš pasipriešinimo natūralizmui, kuris mėgina skverbtis į universalių sąvokų įsisąmoninimą. Dėmesio tematika laikytina viena iš horizonto fenomenologijos subdivizijų; perspektyvos tema taip pat persikloja su šiomis sritimis. Fenomenologija domisi sąvokomis, vykdo transcendentalinę sąvokų kritiką patirties pagrindu. Husserlio fenomenologija siūlo iš pagrindų permąstyti sąvokos kaip reikšmės teikimo *akto* ir sąvokos *turinio* skirtį. Pirmasis yra laikiškas sąmonės judesys, antrasis nurodo į idealią reikšmės vienovę. Šių aspektų koreliacija sudaro pagrindą tam, kas vadinama modernių Vakarų mąstymo tradicija, kaip tai, kas turi istorinę kilmę ir gali būti perduodama iš kartos į kartą išlaikant tam tikrą vidinę tapatybę. Taigi fenomenologiškai apmąstoma modernybės sąvoka turi savyje šias individualizuojančias ir generalizuojančias perspektyvas ir yra mąstoma kaip tradicija paraleliai su tuo, kas vėlyvojo Husserlio mintyje formuluojama kaip istorinio *apriori* samprata.

Modernybės sąvokos reikšmės vienovės kilmę apmąsto Husserlio *Krizė*, tiksliau, Husserlis (1970: 7–12) fiksuoja, kaip moderni tradicija išleido šią vienovę iš akių ir kad iš naujo reikia atrasti autentiškus šio klausimo kėlimo būdus. Šiuo požiūriu antropologija, naudodamasi modernia perspektyva kaip lyginamąja priemone, nurodo į modernybės krizę ar įtampas kaip šios sąvokos vienovės šaltinį, jei stokoja istorinio *apriori* ir fenomenologinio tradicijos suvokimo. Fenomenologinės antropologijos požiūriu, poststruktūralizmas brėžė alternatyvą patirties fenomenologijai, siūlydamas galios struktūrų ekspoziciją, tačiau pati fenomenologija apima daugelį „decentravimo“ judesių, būdingų poststruktūralistinėms prieigoms, tačiau neatsisako patirties filosofijos (Ram, Houston 2015: 6). Šiuolaikinėje antropologijoje tenka rinktis, kas turima omenyje vartojant modernybės sąvoką, tai yra kokia sąvokos ir abstrakcijos teorija glūdi pageidaujamos modernybės reikšmės kilmėje. Tačiau patirties ir galios struktūrų aiškinimo alternatyvos taip pat nurodo į analogišką įtampą dabartinės antropologijos metodologijoje, kurią mėginama spręsti pabrėžiant fenomenologijos „decentravimo“ judesius. Iš kitos pusės, fenomenologinė perspektyva siūlo suvokti ontologinį posūkį, taip pat ir amerindinį perspektyvizmą, kaip praktikuojantį specifiškai antropologinį *epoché*, tad pabrėžiama poststruktūralistinės ir fenomenologinės prieigų konvergencija, o ne priešprieša (Pedersen 2020: 1).

Amerindinis perspektyvizmas kuria intrigą: įsimąstyti į čiabuvių kosmologiją reiškia polemiskai susidurti su modernios perspektyvos šerdimi – sąvokos ir abstrakcijos koncepcija kaip propozicinės logikos ir mokslinio samprotavimo pagrindu bei kilmė – ir greta to artikuliuoti iššūkį šiam Vakarų minties svorio centrui (Viveiros de Castro 2014a: 79–80).

Kai sakoma, kad medžioklės sėkmė priklauso nuo gyvūnų palankumo medžiotojui, pirmą antropologo užduotis nėra spręsti apie šios propozicijos tiesą, bet suprasti, ką ji reiškia tame kontekste, kuriame buvo ištarta. Taigi paranku parodyti, kad idėja, jog gyvūnai patys pasisiūlo medžiotojams, kad ir kaip keistai tai gali atrodyti Vakarų mokslo požiūriu, turi visiškai aiškia prasmę, jei pradėdame nuo prielaidos (kaip, panašu, daro Cree), kad visas pasaulis – ir ne tik žmonių asmenybių pasaulis – yra persmelktas veiklumo ir intencionalumo galių. (Ingold 2000: 14)

Ingoldas taiko antropologinį *epoché*, kuomet suskliaudžia Vakarų požiūrį. Tiek jo, tiek Viveiros de Castro antropologijoms svarbu išlaikyti specifiskai kritinį-antropologinį atstumą su sąvokos (propozicijos) samprata. Kalbama apie ontologinę nuostatą, primenančią tai, kas Vakarų tradicijoje vadinama panpsichizmu. Kitas terminas, kurio reikšmė susijusi su šiomis sąvokomis, yra animizmas; pastaruoju metu animizmo sąvokos permąstymas siejamas su Philippe'o Descola vardu (2013). Panpsichizmas neturėtų būti painiojamas su amerindiniu perspektyvizmu, nes pastarasis nesiekia žymėti suvokimo paplitimo tarp galimų suvokėjų identiškoje objektyvioje tikrovėje. Amerindinis perspektyvizmas taip pat nėra mokslinio ar transcendentalinio perspektyvizmo aprėpties plėtotė, tai pastarųjų inversija ar net implozija. Bruno Latouras (2009: 2) šią poziciją apibūdina kaip bombą po kantiškais modernaus mąstymo pamatais. Šis potencialas gerai pasimato, kuomet amerindinio perspektyvizmo poziciją mąstome modernaus filosofinio perspektyvizmo kontekste. Pasak perspektyvizmo tyrinėtojų Margaritos Vázquez Campos ir Antonio Manuelio Liz Gutiérrezo (2015: 74), filosofinis perspektyvizmas gali būti neprieštaringas, tik jei laikosi šių tezių: (1) mūsų moksliniai, filosofiniai ir kiti aprašymai neišsemia visų tikrovės aspektų, (2) mūsų požiūris į tikrovę nenumato reliatyvizmo. Bendra perspektyvizmo nuostata verčia rimtai svarstyti visas filosofines perspektyvas, įskaitant ir amerindinį perspektyvizmą. Tačiau pastarasis patekęs į vakarietiško perspektyvizmų terpę ima juos, kaip sako Latouras (2009: 2), kanibalizuoti. Tai vyksta ardant kultūrų daugio ir gamtos ar tikrovės vienovės ašį, kaip modernaus perspektyvizmo pagrindą. Pažymėtina tai, kad šis Viveiros de Castro metafizikos kanibalizmas, kaip nurodo veikalo *Metaphysiques cannibales* pavadinimas, veikia ardomai filosofinių perspektyvų kontekste, tačiau, kaip pastebima kritinėje literatūroje, antropologų grupelėse jau kalbama apie perspektyvizmo epidemiją (Halbmayer 2012: 11).

Amerindinio perspektyvizmo kritikos aspektai: pirmojo ar trečiojo asmens perspektyvos įveika?

Viveiros de Castro filosofinės antropologijos projektas kelia proto dekolonizavimo uždavinį, tačiau pabrėžia, kad tai nėra dar vienas *laukinio sugrįžimas*, o veikiau siekiama grįžti prie pačių daiktų (2014a: 91), tai „filosofijos sugrįžimas į centrinę sceną“ (*ibid.*). Be to, tai nėra situacija, kurioje turime rinktis tarp *mūsų* ir *jų* filosofijos, amerindinio perspektyvizmo projektas yra įveiklinta deleuziška disjunktyvi sintezė „tarp antropologijos, suprantamos kaip eksperimentinė metafizika arba lauko geofilosofija, ir filosofijos, suvokiamos kaip *sui generis* etnoantropologinė sąvokų kūrimo praktika“ (*ibid.*: 91–92). Tokia antropologijos traktuotė yra komparatyvistinis, lyginamasis projektas, kuriame antropologija suvokiama kaip lyginamoji ontologija – komparatyvistika kaip ontologija (Viveiros de Castro 2014b: 7). Todėl mėginant suprasti amerindinio perspektyvizmo ontologiją paranku ją lyginti su moderniomis Vakarų filosofijos ir filosofinės antropologijos tradicijomis, kurių šaknys yra transcendentalinėje kritikoje. Kaip užsimena pats Viveiros de Castro (2014a: 78), jo perspektyvizmo modelis įdomiausiai taikytinas Vakaruose gerai pažįstamų filosofinių antropologijų kontranalizei. Vargu ar ši kontranalizė atneštų vertingų rezultatų, jei būtų

nukreipta į Nietzsche–Deleuze'o perspektyvistinę tradiciją, nes paties Viveiros de Castro teorinės pozicijos kilmė yra šioje linijoje. Iš to išplaukia, kad amerindinio perspektyvizmo įrankiai taikytini transcendentalinės ir fenomenologinės perspektyvos kontranalizei. Ir taip yra ne dėl to, kad poststruktūralistinė filosofija brėžia skirtumą nuo fenomenologijos, o todėl, kad multinatūralizmo ir perspektyvizmo tandemas kontranalizės taikiniu padaro tiek gyvenamojo pasaulio ir horizonto vienovę, tiek asmeninių perspektyvų įvairovę, susiformavusią veikiant sociokultūriniais veiksniams. Antropologas siūlo

išraišką „multinatūralizmas“ pažymėti vieną iš kontrastuojančių amerindinės minties bruožų santykiyje su vakarietiškomis „multikultūralistinėmis“ kosmologijomis. Jei pastarosios paremtos abipuse implikacija tarp gamtos vienovės ir kultūrų daugio – pirmoji garantuota objektyvaus kūno ir substancijos universalumo, antroji generuota subjektyvios dvasios ir reikšmės atskirybės, – amerindinė samprata suponuotų dvasiškumo vienovę ir kūniškumo įvairovę. Čia kultūra ar subjektas būtų universalumo forma, o gamta ar objektas būtų atskirybės forma. (Viveiros de Castro 1998: 470)

Kitaip tariant, suprobleminama pasaulio vienovė, kuri atsiveria iš atskiro asmens perspektyvos, o kartu ir skirtingų požiūrių įvairovė. Taigi suprobleminama ar suskiau-džiama skirtis tarp pirmojo ir trečiojo asmens perspektyvų. Ties šiuo tašku amerindinio perspektyvizmo pozicija darosi sudėtingesnė: artikuliuojama perspektyvistinė kosmologinė deiktika, kurioje susipina ir skiriasi buvimas „manimi“ ar „aš“ su buvimu *kitu* bei su žmogiškumu ir asmenybe.

Kiekviena egzistuojanti būtybė kosmose mato save kaip žmogų, bet nemato tokiu pačiu būdu kitų rūšių. <...> Tad „žmogiškumas“ yra tuo pat metu ir universali būklė, ir griežtai deiktinė, autoreferencinė perspektyva. Skirtingos rūšys dėl šio deiktinio apribojimo negali užimti „aš“ požiūrio taško tuo pačiu metu; kiekviename susitikime tarp dviejų rūšių čia ir dabar neišven-giamai viena iš jų pabaigs primesdama savo žmogiškumą kitai, t. y. ji baigs susitikimą privers-dama kitą „pamiršti“ pastarosios žmogiškumą. <...> Jie nėra žmonės *mums*, bet mes žinome, kad jie yra žmonės *sau patiems*. (Viveiros de Castro 2014a: 70–71)

Asmenybė yra tiek universali būklė, tiek asmens ar tautos prerogatyva ir savęs atpažinimas. *Jiems* mes atrodome kaip nežmonės, todėl jų atžvilgiu mūsų perspektyva ir yra, ir nėra žmogiška. Mes gyvename vienoje tikrovėje, kai save matome kaip žmones, o nežmonės – kitoje. Bet ar galime teigti, kad vis vien išlieka pirmojo asmens perspektyva? Subjektyvumo ir intersubjektyvumo konstitucija amerindiniame perspektyvizme juda alternatyviu keliu nei transcendentalinė tradicija. Asmenybė čia platesnė kategorija nei žmogus. Deiktinis apribojimas išreiškia, kad pačioje subjektyvumo struktūroje įsikuria *kito* dvilypumas (*jiems – sau patiems*). Būti subjektu reiškia įkūnyti šį dvilypumą. Atrodytų, kad šis *sau patiems* nurodo į intersubjektyvumo sampratą, kurioje esmingai figūruoja pirmojo asmens perspektyva. Tarsi visos būtybės reprezentuoja save iš savo asmenybės požiūrio taško, tačiau skirtingose tikrovėse. Taigi turi būti keliamas klausimas, ar amerindinę kosmologinę deiktiką įmanoma mąstyti suskiau-džiant pirmojo asmens perspektyvą.

Descola (2013: 75) interpretuoja Viveiros de Castro poziciją:

„Perspektyvizmas“ išreiškia idėją, kad kiekviena būtybė užima referencinį požiūrio tašką, būdama subjekto pozicijoje, mato save kaip žmonių rūšies narį. Žmogaus kūno forma ir žmogaus kultūra yra to paties tipo deiktikos kaip ir etnonimiškos autodezignacijos. Bet tai nereiškia, kad perspektyvizmas yra reliatyvizmas, kuriame kiekvienas subjektas susidaro skirtingą materialaus pasaulio reprezentaciją, pasaulio, kuris visada išlieka identiškas, <...>.

Etnoniminės autodezignacijos yra tautų sau suteikiami pavadinimai, taigi norima išreikšti šio deiznavimo tipo lygmenų deiktikos persiklojimą su buvimo žmogumi kūniškumu ir kultūra. Kitas šio perspektyvizmo aspektas yra tai, jog tokia konfiguracija išvengia reliatyvizmo problemos. Kritinėje literatūroje Descola ir Viveiros de Castro diskusija išgryninama iki nesutarimo dėl vienos esminės nuostatos: ar esama, ar nesama objektyvybės (Karadimas 2012: 29). Viveiros de Castro interpretuojamas kaip antiobjektyvistas, Descola – priešingai. Dimitri Karadimaso interpretacija kontrastuoja su šio straipsnio teze, jis teigia: „Viveiros de Castro perspektyvizme yra tik subjektyvumas. Nėra „trečios akies“, kuri galėtų pateikti išbaigtą įvykio aprašymą. Viskas priklauso nuo subjekto požiūrio taško, žmonės ir nežmonės kuria nesibaigiančią santykiaujančių pozicijų grandinę, <...>“ (Karadimas 2012: 29). Karadimasui atsakytina, kad šis perspektyvizmas nenurodo į „trečios akies“ neigimą *per se*, o implikuoja tai, kad netenka prasmės ir yra įveikiama pati skirtis tarp pirmojo ir trečiojo asmens perspektyvų. Karadimaso išvada yra ta, kad perspektyvizmas ir animizmas yra modalumai, kurie gali būti įtraukti į dar bendresnę ontologinę kategoriją – antropomorfizmą: viską suprasti žmogaus matais (*ibid.*: 49). Manytina, kad Karadimas neįsisavina to, ką Latouras suvokia kaip filosofinį amerindinio perspektyvizmo potencialą, kuris, kaip jau minėta, lengvai patenka į filosofinių perspektyvizmų tarpą. Šiuo požiūriu Viveiros de Castro perspektyvizmas negali būti „palaidojamas“ po kokia nors bendresne kategorija, nes šis perspektyvizmas atakuoja pačią modernią bendrybės ir abstrakcijos teoriją (Viveiros de Castro 2014a: 79). Tą patį išreiškia Michaelis Heckenbergeris (2013: 5–6) iš politinės ekologijos ir aplinkos studijų perspektyvos:

Apskritai tariant, tai atspindi pokyčius XXI amžiaus mokslo produkcijoje, nuo mokslo iki daugiau apimančių tyrimų, kuriuose netikrumo ir skirtumo įveika pasižymi pastarųjų priėmimu, susipažinimu ir tai atliekant plečiama [tyrimo – *I. Š.*] aprėptis. Šia prasme amazoniško multinatūralizmo idėja yra „padegamasis užtaisas“, bomba, kuri rezonuoja su kritinio feminizmo, postkolonializmo ir posthumanizmo srovėmis politinėje ekologijoje.

Multinatūralizmo perspektyva interpretuojama kaip radikalus siūlymas išplėsti mokslinio tyrimo aprėptį tikslinant prielaidas apie teorinį ir abstraktų mąstymą per dialogą su *kitu*. Kitas momentas pabrėžiamas kritinėje literatūroje yra tai, kad

Viveiros de Castro somatiniame perspektyvizme skirtingi kūniškumai kuria skirtingus požiūrio taškus ar perspektyvas. Nors jų bendra vidujybė vienija būtybes nepaisant tarprūšinių ribų, kūniškumas ir afektai juos skiria. Descola teigia, kad animizme fiziniai skirtumai nėra susiję su substancija, bet su forma, nes substancijos cirkuliuoja per pasaulį ir tarp būtybių. (Halbmayer 2012: 13)

Iš to išplaukia, kad Viveiros de Castro pozicijoje vieną požiūrio tašką gali apibrėžti jo skilimas į kelis kūniškumus, šamanizme tai praktikuojama kaip tarprūšinės metamorfozės. Pirmojo asmens perspektyva skyla į kūniškumų variacijas ir tikrovių daugį, tačiau išlaiko asmeniškumo branduolį. Glennas H. Shepardas (2018: 78) kritikuoja Viveiros de Castro poziciją dėl to, kad ji reprodukuoja tai, ką ketino įveikti:

Viveiros de Castro numato ne tik vakarietišku ir amerindinių žinojimo būdų divergenciją, bet beveik tobulą, dichotomišką inversiją. Pristatant čiabuvių žinojimo būdus kaip mūsiškių veidrodinį atspindį rizikuojama suprastinti vidinį čiabuvių žinojimo būdų kompleksiskumą, tuo pat metu reprodukuojant kartezišką dichotomijos problematiką (gamta / kultūra, protas / kūnas, materija / dvasia)...

Kitas jo kritikos aspektas: Viveiros de Castro pozicijoje regimas tiriamų ontologijų skirtumų ir kompleksiskumų niveliavimas. Kol kas griežčiausią ontologinio posūchio ir Viveiros de Castro pozicijos kritiką siūlo Henrikas Vighas ir Davidas Sausdalis (2014). Šios kritikos maniera nuo pat pradžių skandinaviškai sarkastiška. Ontologinį posūkį jie pavadina „*in vogue* teoretikų Latouro¹, Deleuze'o ir Viveiros de Castro amalgamacija“ (*ibid.*: 50), kuri į madą atnešė skirtingų, nebendramačių pasaulių teigimą ir reintrodukavimą idėjų apie radikalią kitybę ir esencializmą. Ontologinis posūkis apibrėžiamas kaip radikalumo fetišizmas (esą perdėm pamėgtas būdvardis *radikalus*) ir seniai įveikto esencializmo sugrįžimas (*ibid.*: 52). Vigho ir Sausdalo kritika apima tiek filosofinius, tiek antropologinius aspektus ir susiveda į du pagrindinius priekaištus: pirma, ontologinio posūchio teoriniai išeities taškai ir analitinės gairės yra tyrimų trajektorijos, tačiau jos nėra išsamiai išnagrinėtos ar išmėgintos, tad sunku įvertinti jų potencialą (tai filosofinis aspektas); antra, baiminamasi, kad socialinė tikrovė redukuojama į ontologiją (antropologinis, socialinis aspektas) (*ibid.*: 68). Pastarasis, manoma, gali turėti kontroversiškų politinių ir socialinių pasekmių, nes žmonės yra mąstomi kaip daiktai, o daiktai – kaip žmonės (*ibid.*). Itin ryški kritikų antipatija posthumanistinio pobūdžio teorijoms, kurių stiprioji pusė yra ekofilosofiniuose kontekstuose. Galų gale, Vigho ir Sausdalo kritika neatsižvelgia į Danowski ir Viveiros de Castro pozicijos ir ekofilosofijos, ekofenomenologijos sąsajas. „Mąstyti daiktus kaip žmones“ (grubi kritikų interpretacija) nesiekiamą norint nuvertinti žmones ar jų socialumą, o norint įvertinti „poliarinių lokių požiūrio tašką“ (Danowski, Viveiros de Castro, Sabolius 2021: 299). Be abejo, čia turima omenyje daugiau nei lokius, visapusišką *kitybę*, tačiau, kaip pavyzdys, poliariniai lokiai nurodo į konkrečias ekosistemų katastrofas ir žmogaus veiklos pasekmes, todėl antropologija ir filosofija apie tai kalba. Tačiau pirmajam priekaištui atremti pakanka formuluoti lyginamąją filosofinę amerindinio perspektyvizmo ir, tarkime, fenomenologijos studiją, kurioje minėtos trajektorijos tikrai būtų vis nuodugniau nagrinėjamos.

Bendriausiais bruožais amerindinio perspektyvizmo artikuliacijoje išvedama tokia porų opozicija: mononatūralizmas ir multikultūralizmas modernybėje prieš multinatūralizmą

¹ Pastebėtina, kad cituojamame jų straipsnio įvade Bruno Latouro pavardė parašyta su klaida – Labour. Tad galime tik spėti, ar čia jie turi omeny Latourą. Vėliau gali kilti įtarimas, kad autorių antipatija *actor-network* teorijai, ryški visame straipsnyje, čia išsilieja it koks *Freudian slip*.

ir monokultūralizmą (perspektyvizmą) amerindiniame požiūryje. Šia schema remiantis aiškus amerindinio perspektyvizmo kritikų išsirikiavimas: iš vienos pusės, amerindinis perspektyvizmas kritikuojamas, nes nekreipia dėmesio į vidines Vakarų mąstymo įtampas, jo vienovę brėždamas per jos inversiją amerindiniame pasaulėvaizdyje. Iš kitos pusės, kritikuojamas, kad po perspektyvizmo ir multinatūralizmo koncepcijomis sutalpina skirtingas čiabuvių ontologijas, kad prarandami svarbūs jų savitumai, kai amerindinis pasaulėvaizdis artikuliuojamas kaip modernios perspektyvos inversija. Antrajam priekaištui atremti filosofija beveik neturi resursų, išskyrus tai, kad Viveiros de Castro vadovaujasi rizomatine divergencine prieiga, kuri kaip tik ir siekia išlaikyti skirtumą. Tad kiek ir kaip konkrečių tautų ontologijos neatitinka Viveiros de Castro modelio, gali pasakyti tik bespecializuojantys antropologai (Karadimas 2012: 27–29, 48–49). Atsakymas pirmajai kritikos krypčiai siejasi su Deleuze'o filosofija ir jos ištakomis. Iš esmės, norint tvirtinti, kad Viveiros de Castro pozicija nekompetentingai suvokia ir vertina modernybę, reikia tą patį teigti ir apie Deleuze'o, Latouro, Nietzsche's ir net Leibnizo filosofijas. Kitaip tariant, Viveiros de Castro modernybės samprata kaip tik ir remiasi minėtomis vidinėmis modernaus mąstymo įtampomis. Kaip ir Ingoldui, čia modernybės sąvokos vienovę laiduoja priklausymas racionalaus samprotavimo tradicijai ir jos vidinei polemikai kritikose bei filosofinio dėstymo įtampai su literatūrine minties raiška: kaip yra santykiyje tarp racionalaus filosofinio samprotavimo ir Nietzsche's aforizmo stilistikos. Pavyzdžiui, *Pasaulio pabaigos* (2017) parašytos balansuojant tarp dėstomosios ir aforistinės stilistikos. Greta modernybės ir postmodernybės Danowski ir Viveiros de Castro (2017: 30–34) siekia polemizuoti su naujesnėmis filosofijos srovėmis, tokiomis kaip spekuliatyvusis realizmas. Tačiau svarbiausia čia yra pabrėžti, kad norint nurodyti ne į modernybės įtampas ar prieštaravimus (ar įvairius Europos ir Amerikų tautų skirtumus), t. y. nesirenkant divergencinės ar kitos poststruktūralistinės, postmodernios prieigos prie modernybės mąstymo, lieka fenomenologinė alternatyva, leidžianti kalbėti apie Vakarų mąstymo tradicijos vienovę; apie tradicijos sampratą, kuri išplėtota Husserlio *Krizėje* ir ypač *Geometrijos kilmėje*.

Apibendrinant amerindinio perspektyvizmo kritinę recepciją pabrėžtini keli aspektai: pirma, pastebima perspektyvizmo „epidemija“ antropologijoje, antra, klausiamo, kokia modernybės ir Vakarų samprata remiasi Viveiros de Castro pozicija, trečia, ieškoma čiabuvių ontologijų, kurių negali paaiškinti amerindinio perspektyvizmo modelis, ketvirta, perspektyvizmas suprantamas kaip platesnės animizmo kategorijos subtipas, penkta, baiminamasi, kad socialumas redukuojamas į ontologiją. Šiame tyrime aiškėja, kad Viveiros de Castro divergencinei prieigai pavyksta išvengti pirmų trijų kritikos kirčių, o ketvirtajam atremti gelbsti Latouro amerindinio perspektyvizmo kaip disjunktyvios, net griauančios galios interpretacija. Penktajam priekaištui atremti pakanka nurodyti ontologinio posūkio ekofilosofinius aspektus. Tačiau išlieka fenomenologinės antropologijos klausimas: ar Viveiros de Castro pozicijoje įmanoma atsakyti patirties filosofemos? Tai nėra amerindinio perspektyvizmo kritika *per se*, tai veikiau siūlymas atverti sintetišką prieigą *kartu* su fenomenologija. Panašiai kaip Pedersenas ar Cheryl Mattingly (2019: 2), suvokti Viveiros de Castro kaip praktikuojantį antropologinį *epoché*, kaip antropologijos natūraliosios nuostatos kritiką, kuri taip pat gali atsukti ir į fenomenologinę tradiciją:

užklausiant, ar gyvenamojo pasaulio horizonto vienovės prielaida nėra pačios fenomenologijos „natūralioji nuostata“? Viveiros de Castro refleksijos apie antropologijos narcisizmą (2014a: 43) ir ontologinės delegacijos principas, leidžiantis *kitaip* kontranalizuoti modernybę (2014b: 7), nurodo į jo praktikuojamą modernybės nuostatų suskliaudimą ir dar daugiau: į šių nuostatų ar pagrindų atvėrimą kritikai ir jų saugios erdvės pažeidimą.

Be abejo, amerindinį perspektyvizmą galima traktuoti kaip transcendentalinio subjektyvumo sampratos pratęsimą ir išplėtojimą, o ne kaip pirmojo asmens perspektyvos įveiką. Algio Mickūno (2012) siūlymas išplėsti fenomenologinę perspektyvos sampratą atsivėriant kosminei sąmonei koreliuoja su ontologinio posūkio tikslais atsiverti svetimybei ir nežmogiškai sąmonei plėtojant modernybės kritiką etnografiniu pagrindu. Įveikos sąvoka čia pasitelkiama ją suprantant nyčiškai, ne kaip atmetimą, bet kaip transcendentalinės filosofijos resursų pasitelkimą saviems tikslams, padarant tai, kas įveikiama savęs dalimi. Tokiu būdu išlieka tiek polemiškos, kritinės perspektyvos, tiek kritikuojamos tradicijos tautos ir plėtotės reikšmės. Viveiros de Castro pasirinkimas grįsti savo poziciją Nietzsche's ir Deleuze'o filosofijomis taip pat nurodo įveikos sąvokos tinkamumą apibrėžiant šią filosofinę ir antropologinę poziciją ir jos santykį su transcendentaline filosofija.

Išvados

Ontologinis posūkis, kurio dalis yra Viveiros de Castro amerindinis perspektyvizmas, pasižymi hiperreflektyviu savikritiškumu ir filosofine savo prasme suvoktinas kaip fundamentalių sąvokų kritika etnografiniu pagrindu. Ontologinio posūkio ir fenomenologijos konvergencija vyksta taikant fenomenologinę redukciją būtent sąvokų kritikos radikalumo mastyme. Tačiau esama ir grįžtamojo ryšio, etnografinė sąvokų kritika atsisuka į kertines pačią fenomenologiją grindžiančias sąvokas. Viena iš jų tampa pirmojo asmens perspektyvos, nukreiptos į identišką tikrovę, sąvoka. Vis dėlto fenomenologija subjektyvumą suvokia taip pat plačiau nei tai, kas reiškiasi pirmojo asmens perspektyvai. Tai horizonto fenomenologija, kuri tiek brėžia pirmojo asmens perspektyvos ribas, tiek jas atveria bendriausiam socioistoriniam sąmoningumui.

Viveiros de Castro pozicijos oponentai pabrėžia, kad šio perspektyvizmo gairės kol kas lieka gairėmis ir nėra plačiau nagrinėtos, jog į ontologiją redukuojama visuomenė ir žmogus mąstomas kaip daiktas, o daiktas – kaip žmogus. Kontrargumentas: apie nežmogiškas perspektyvas kalbama dėl ekofilosofinių saitų, tačiau tai ne tik neredukuoja visuomenės, bet kaip tik dėl visuomenės veiklos padarinių ir kalbama apie, tarkime, poliariinių lokių požiūrį. Oponentų išsidėstymas atitinka natūralizmo ir multikultūralizmo inversiją į multinatūralizmą ir perspektyvizmą: kritikuojama Viveiros de Castro modernybės samprata bei tai, kad inversija niveliuoja čiabuvių tautų kompleksumą ir skirtumus. Abiem pakanka atsakyti, kad divergencinė prieiga atlieka disjunktyvią sintezę, kuri iš principo laikosi skirtumo ir yra paremta įtakinga filosofine modernybės apmąstymo tradicija.

Literatūra

- Alberti, B., Fowles, S., Holbraad, M., Marshall, Y., Witmore, C., 2011. “Worlds Otherwise”: Archaeology, Anthropology, and Ontological Difference. *Current Anthropology* 52 (6): 896–912. Prieiga per internetą: <http://www.jstor.org/stable/10.1086/662027>.
- Campos, M. V., Gutiérrez, A. M. L., 2015. *Temporal Points of View: Subjective and Objective Aspects*. Dordrecht: Springer.
- Čargonja, H., 2013. Bodies and Worlds Alive: An Outline of Phenomenology in Anthropology. *Studia Ethnologica Croatica* 25: 19–60. Prieiga per internetą: <https://hrcak.srce.hr/112103>.
- Danowski, D., Viveiros de Castro, E., Sabolius, K., 2021. Žvelgiant iš poliariinių lokių požiūrio taško. Déborah Danowski ir Eduardo Viveiros de Castro kalbina Kristupas Sabolius. In: *Apie tikrovę*, sud. K. Sabolius. Vilnius: Lapas, 292–325.
- Deleuze, G., 1983 (2006). *Nietzsche and Philosophy*, transl. by H. Tomlinson. New York: Columbia University Press.
- Descola, P., 2013. *Beyond Nature and Culture*, transl. by J. Lloyd. Chicago: University of Chicago Press.
- Halbmayer, E., 2012. Debating Animism, Perspectivism and the Construction of Ontologies. *Indiana* 29: 9–23. <https://doi.org/10.18441/ind.v29i0>
- Heckenberger, M., 2013. Who is Amazonia? The ‘Salt of the Matter’ for Indigenous Sustainability. *Environmental Research Letters* 8: 1–7. <http://dx.doi.org/10.1088/1748-9326/8/4/041007>
- Henare, A., Holbraad, M., Wastell, S. (eds.), 2007. *Thinking through Things, Theorising Artefacts Ethnographically*. London and New York: Routledge.
- Husserl, E., 1901. *Logische Untersuchungen*. Erster Band. Zweiter Teil. Halle: Max Niemeyer.
- Husserl, E., 1970. *The Crisis of European Sciences and Transcendental Phenomenology. An Introduction to Phenomenological Philosophy*, transl. by D. Carr. Evanston: Northwestern University Press.
- Ingold, T., 2000. *The Perception of the Environment Essays on Livelihood, Dwelling and Skill*. London: Routledge.
- Karadimas, D., 2012. Animism and Perspectivism: Still Anthropomorphism? On the Problem of Perception in the Construction of Amerindian Ontologies. *Indiana* 29: 25–51. <https://doi.org/10.18441/ind.v29i0>
- Krenak, A., Altberg, A., Meneguetti, M., Kozłowski, G., 2020. Kraujas mūsų venose yra tas pats, kas sula, tekanti medžiuose.. *Anapus keršto, Artnews.lt*. Prieiga per internetą: <https://artnews.lt/ailton-krenak-kraujas-musu-venose-yra-tas-pats-kas-sula-tekanti-medziuose-57089> [žiūrėta 2021 m. lapkričio 26 d.].
- Latour, B., 2009. Perspectivism ‘Type or ‘Bomb’? *Anthropology Today* 25 (2): 1–2. Prieiga per internetą: <http://www.bruno-latour.fr/sites/default/files/P-141-DESCOLA-VIVEIROSpdf.pdf>.
- Mattingly, C., 2019. Defrosting Concepts, Destabilizing Doxa: Critical Phenomenology and the Perplexing Particular. *Anthropological Theory* 19 (4): 1–25 (415–439). DOI 10.1177/1463499619828568
- Mickūnas, A., 2012. *Per fenomenologiją į dzenbudizmą*. Vilnius: Baltos lankos.
- Mill, J. S., 1979. *An Examination of Sir William Hamilton’s Philosophy and of The Principal Philosophical Questions Discussed in His Writings*. Toronto: University of Toronto Press.
- Pedersen, M. A., 2020. Anthropological Epochés: Phenomenology and the Ontological Turn. *Philosophy of the Social Sciences* 50 (6): 1–37 (610–646). <https://doi.org/10.1177/0048393120917969>
- Ram, K., Houston, C. (eds.), 2015. *Phenomenology in Anthropology: A Sense of Perspective*. Bloomington: Indiana University Press.
- Shepard, G. H., 2018. Spirit Bodies, Plant Teachers and Messenger Molecules in Amazonian Shamanism. In: *Ethnopharmacologic Search for Psychoactive Drugs: 50th Anniversary Symposium*, June 6-8, 2017, Vol. II. Prieiga per internetą: https://www.academia.edu/38753090/Spirit_bodies_plant_teachers_and_messenger_molecules_in_Amazonian_shamanism [žiūrėta 2021 m. lapkričio 21 d.].

- Smith, D. W., 2018. Phenomenology. In: *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2018 Edition), ed. E. N. Zalta. Prieiga per internetą: <https://plato.stanford.edu/archives/sum2018/entries/phenomenology/> [žiūrėta 2021 m. lapkričio 20 d.].
- Throop, C. J., 2018. Being Open to the World. *HAU: Journal of Ethnographic Theory* 8 (1/2): 197–210. <https://doi.org/10.1086/698271>
- Vigh, H. E., Sausdal, D. B., 2014. From Essence back to Existence: Anthropology beyond the Ontological Turn. *Anthropological Theory* 14 (1): 49–73. <https://doi.org/10.1177/1463499614524401>
- Viveiros de Castro, E., 1998. Cosmological Deixis and Amerindian Perspectivism. *The Journal of the Royal Anthropological Institute* 4 (3): 469–488. <https://doi.org/10.2307/3034157>
- Viveiros de Castro, E., 2014a. *Cannibal Metaphysics. For a Post-structural Anthropology*, transl. by P. Skafish. Minneapolis: Univocal Publishing.
- Viveiros de Castro, E., 2014b. Who is Afraid of the Ontological Wolf? Some Comments on an Ongoing Anthropological Debate. *CUSAS Annual Marilyn Strathern Lecture*, 30 May 2014. Prieiga per internetą: https://www.academia.edu/12865685/Who_is_afraid_of_the_ontological_wolf [žiūrėta 2021 m. sausio 8 d.].
- Wood, D., 2003. What is Eco-Phenomenology? In: *Eco-Phenomenology Back to the Earth Itself*, eds. C. S. Brown, T. Toadvine. . New York: State of University of New York Press, 211–233.
- Zahavi, D., 2007. Subjectivity and the First-Person Perspective. *The Southern Journal of Philosophy* 45: 66–84. Wiley Online Library. <https://doi.org/10.1111/j.2041-6962.2007.tb00113.x>